

СТАНОВЛЕННЯ ЗРУБНОЇ ТЕХНІКИ БУДІВНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ ПОЛІССЯ

Роман Радович

УДК 39:691.11(477.41/.42)

У статті на основі археологічних і писемних джерел, а також польових матеріалів автора розглянуто загальну схему становлення та розвитку зрубної техніки будівництва на теренах Полісся впродовж I–II тис. З'ясовано конструктивні особливості розрідженого зрубу. Прослідковано процеси вдосконалення будівельних технологій та шляхи формування зрубної конструкції зі щільно припасованими суміжними вінцями.

Ключові слова: Полісся, стіна, зрубна техніка, замок, розріджений зруб.

В статье на основании археологических и письменных источников, а также полевых материалов автора рассмотрено общую схему становления и развития срубной техники строительства на территории Полесья на протяжении I–II тыс. Выявлены конструктивные особенности разреженного сруба. Прослежены процессы усовершенствования строительных технологий и пути формирования срубных конструкций с плотноподогнанными смежными бревнами.

Ключевые слова: Полесье, стена, срубная техника, замок, разреженный сруб.

The article, being based on archeological and written sources, as well as author's field materials, submits a general outline of formation and development of log cabin building method on the territory of Polissia throughout the 1st–2nd millennia CE. It also ascertains design philosophy of rarefied framework. Retraced are processes of upgrading building techniques and ways of forming frame construction with impacted contiguous rows of beams.

Keywords: Polissia, wall, cribwork method, lock, rarefied framework.

На сьогодні проблема становлення та розвитку зрубної техніки на теренах Полісся, як і України загалом, залишається невирішеною. Скажімо, якщо археологічна наука дає можливість простежити наявність зрубу (дуже часто доволі опосередковано, за відсутності стовпових ям), то його конструктивні особливості (головно на ранніх етапах — до третьої чверті I тис.) з'ясувати важко, що зумовлено станом збереженості артефактів. Власне, у запропонованій розвідці на основі археологічних і писемних джерел спробуємо дати відповіді на деякі з цих питань та запропонувати загальну схему становлення зрубної конструкції на теренах Полісся впродовж I–II тис.

Історичні й археологічні матеріали свідчать про те, що вже в I тис. н. е. (а можливо, ще до н. е.) на території розселення східних слов'ян існували два типи будівель: у лісовій смузі переважали наземні зрубні (з колод), у степовій і лісостеповій — напівземлянки з дерев'яними, плетеними чи глинобитними стінами [5, с. 7]. Дві техніки (зрубну і каркасну)

при спорудженні будівель віддавна використовували поліщуки [13, с. 300; 45, с. 24]. Однак у XIX — на початку XX ст. на Поліссі стіни жител зазвичай зводили у зрубній техніці¹ [14, с. 36; 45, с. 24]. Стовпову конструкцію використовували лише при блокуванні окремих приміщень у багатокамерних спорудах. Як правило, у такій зрубній техніці споруджували й стіни сіней та зблокованої із житлом комори². Проте у дводільних будівлях сіни часто могли бути каркасними, з використанням техніки «в ушули» [31, с. 62] (із заповненням ділями чи плотом³). З початку XX ст. (в окремих випадках — з кінця XIX ст.) зрідка (здебільшого в південних районах Полісся) у трикамерних житлах типу *хата* + *сіни* + *комора* у каркасно-дильованій техніці споруджували стіни комори і сіней (хати: 1923 року в с. Яринівка, початку XX ст. та 20-х років XX ст. у с. Городище, кінця XIX ст. у с. Поляни Березнівського р-ну, початку XX ст. у с. Рокитне, кінця XIX ст. у с. Рудня, кінця XIX ст. у с. Малий Мидськ Костопільського р-ну, середини XIX ст.

у с. Красносілля, кінця XIX ст. у с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну, початку XX ст. у с. Ремчиці Сарненського р-ну Рівненської обл.; 1917 року в с. Рудка, початку XX ст. у с. Судче, початку XX ст. у с. Гірки, початку XX ст. у с. Мукошин Любешівського р-ну, початку XX ст. у с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл. та ін.). Починаючи з 1920–1930-х років, у деяких місцевостях Полісся поширилися каркасно-дильовані житла, споруджені в техніці «в арцаби» (коли стовпи каркаса не вкопували в землю, а зарубували в підвалини). Водночас у цей період при перенесенні давнього житла на нове місце до зрубу старого житлового приміщення хати нерідко добудовували каркасні сіни й комору (хати: кінця XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Максимовичі, середини XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Вовчків, кінця XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Новий Мир, кінця XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Рагівка Поліського р-ну, кінця XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Обуховичі, другої половини XIX ст. — 20-х рр. XX ст. у с. Оране Іванківського р-ну Київської обл. та ін.) [31, с. 62]. Водночас у першій половині XX ст. у південних районах Лівобережного Полісся, а почасти й на Правобережжі (у східному напрямку від р. Прип'ять: сс. Паришів, Стечанка [11, с. 315] та ін. Чорнобильського р-ну Київської обл.) спорадично поширилася (очевидно, з теренів Слобожанщини, де вона була відома віддавна [18, с. 170]) так звана сторчова хата («хата в ставню», «хата в стойку», «хата в сторч», «хата в торч», «торчівка», «сторчівка») — специфічний конструктивний варіант каркасної споруди, коли простір між вертикальними й горизонтальними елементами каркаса заповнений вертикальними деревиною. У другій половині XX ст. подібні споруди інколи траплялися й на Поліссі Білорусі (Пінщина, Брестчина) [13, с. 301]. Так чи інакше, зрубна техніка при зведенні стін житла на Поліссі залишалася панівною ще в другій половині XX ст.

Як зазначав К. Мошинський, у неслов'янських народів Європи зрубна техніка була відо-

ма з доісторичних часів [50, с. 508–509]. За даними археології, така конструкція траплялася на теренах сучасної Австрії (у гірській долині Зальцкаммергут) у пізній добі бронзи — ранньому залізному віці (гальштатська культура — XII–V ст. до н. е.) [46, с. 207; 49, с. 72]. Носії гальштатської культури в період гальштату А (XII–XI ст. до н. е.) переселилися на територію сучасних Молдови і Західної України, де внаслідок асиміляції місцевого населення складають культури фракійського або конельованого гальштату [38, с. 51].

Зрубна техніка була притаманна житлобудівництву дописемних етнічних спільнот епохи раннього заліза, будівельні традиції яких успадкували українці. Зокрема, вона характерна для носіїв однієї з перших праслов'янських культур — зарубинецької (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Житла в різних районах поширення цієї культури відзначалися неабиякою різноманітністю архітектурних вирішень. На Поліссі були поширені напівземлянки-зруби (на відміну від середньодніпровських заглиблених чи верхньодніпровських наземних жител з каркасними стінами) [22, с. 10]. У підквадратних землянках черняхівських племен Українського Лісостепу (III–V ст.) стіни випітали з лози і обмащували глиною або споруджували з колод у зрубній техніці [3, с. 174–175]. У житлових комплексах черняхівських поселень кінця IV–V ст., що характеризують перехідний етап від пам'яток римського до ранньосередньовічного часу, також побутували зрувні та каркасні житла [3, с. 194–198].

Проте вже у ранньослов'янських поселеннях VI–VII ст. на теренах Східної Європи переважали зрувні напівземлянки [34, с. 116, 157]. Водночас у лісостеповій частині України (Поділля, Буковина тощо) поряд зі зрубними траплялися каркасні житла-напівземлянки [34, с. 19–20, 23–24]. Напівземлянкові оселі VIII — першої половини X ст. на півдні лісової зони (з Поліссям включно), як і в лісостеповій, мали зрубну або каркасну конструкцію стін (у західному напрямку від р. Дніпро — стіни каркасні і зрувні, у східному — лише каркас-

ні ⁴) [34, с. 19–20]. На півдні лісової зони та в лісостеповій подібний стан зберігався в другій половині X – XI ст.: будували каркасні й зрубні напівземлянки (каркасна конструкція в цей час домінувала над зрубною). Натомість на півночі лісу почали переважати наземні зруби [34, с. 121–124, 159]. У XII–XIII ст. наземні зрубні житла охопили всю лісову й лісостепову зони аж до Карпат. Напівземлянки в цей час переважали лише в Середньому Подніпров'ї та в південній частині лісової зони Середнього Подніпров'я (Київське, частково Житомирське та Лівобережне Полісся). На території Лісостепу найпоширенішими були напівземлянки з плах та дощок, притиснутих стовпами (траплялося, що дошки вставляли в пази стовпів), натомість землянкові споруди лісової зони – стовпові та зрубні [34, с. 125, 127–128]. Стосовно XIV ст. археологічні матеріали доволі скупі, проте на основі окремих знахідок можна вести мову про побутування в лісовій зоні (а також на Поліссі: Давидгородок) та в регіоні Карпат зрубних наземних споруд [24, с. 350; 34, с. 94], натомість у Лісостепу після XIII ст. проходив процес поступового витіснення зрубного житла каркасним [32, с. 440–445; 34, с. 164]. Проте, як свідчать джерела (описи феодалних замків), у XV–XVII ст. дерев'яні зрубні житла з кругляків чи тесаного дерева (передовсім соснового) будували не тільки в лісовій, але почасти й у лісостеповій зоні (поряд з іншими) [28, с. 248–250]. У XVI ст. зрубна техніка превалювала в забудові житлових споруд замків також на теренах Полісся Білорусі [45, с. 18–19].

Ґрунтуючись на архівних матеріалах, М. Приходько стверджував, що в XV–XVII ст. між житлами в замках і в містах, розташованих північніше (Чорнобиль, Остер) і на території Лісостепу (Канів, Київ, Черкаси, Вінниця), існували відмінності: стіни перших з них були не обмазаними (відкритий зруб), других – обмазаними й побіленими [28, с. 253]. Таким чином, на думку автора, вже тоді сформувались особливості поліського житла [28, с. 253]. Власне, до цього часу належать найдавніші збережені до сьогодні зрубні

поліські сільські споруди, що експонуються в Київському скансені (хата 1587 р. та шпихлір XVII ст. із с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл., хата 1697 року із с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненської обл.) [9, с. 118; 10, с. 76]. Відповідно до матеріалів Генерального (Рум'янцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 років, які, на думку М. Приходька, характеризують житло як XVIII ст., так і XVII ст. (усіх соціальних шарів сільського населення Лівобережної України), у північній частині (Чернігівський, Стародубський, Ніжинський полки) у цей час більшість хат були зрубними, з такими самими сіннями і коморою, у південніших полках (Переяславський, Київський, Лубенський, Полтавський) кількість хат рублених, з рубленими сіннями і коморою зменшувалась, а кількість хат мазанок, з плетеними сіннями і хижею збільшувалася [28, с. 251, 253]. Таку ситуацію підтверджують і інші джерела кінця XVIII ст.: побутування зрубних курних хат у «литвинів» півночі та плетених мазанок у «степняків» відзначає Я. Маркович [23, с. 64–68]. А. Шафонський, об'їхавши в 1780-х роках Чернігівське намісництво, теж відзначав у північних лісистих повітах (Гродницькому, Чернігівському, Березнянському, частково в Борзенському) «хати рублені», а на півдні (у Борзенському, Ніжинському, Прилуцькому, Глинському, Роменському, Гадяцькому, Зіньківському) – «плетені, глиною обмазані» [44, с. 235, 334, 368, 413, 447, 506, 532, 560, 611, 621, 657, 663]. Власне, до другої половини XVIII – початку XIX ст. належить низка сільських жител зрубної конструкції, що збереглися в різних місцевостях Полісся до наших днів (хата XVIII із с. Гажин Норовлянського р-ну Гомельської обл., кліті XVIII ст. із сс. Дроздинь, Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл., хата кінця XVIII – початку XIX ст. із с. Беги, стебка кінця XVIII – початку XIX ст. із с. Мединівка Коростенського р-ну Житомирської обл. [6, с. 60–63]; хати 1793 р. у с. Черевач колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл. [33, с. 584], кінця

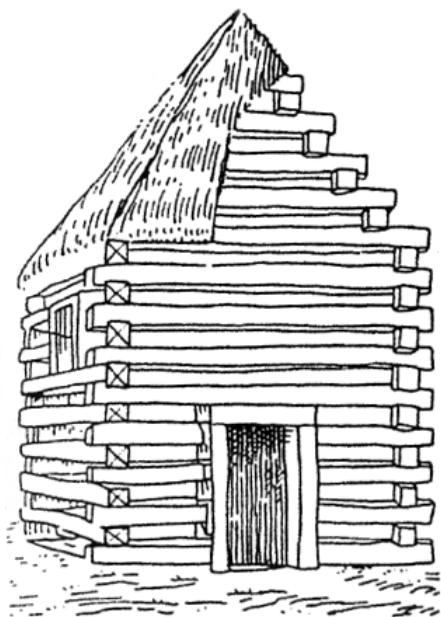
XVIII — початку XIX ст. у с. Липники, другої половини XVIII — початку XIX ст. у с. Топільня Лугинського р-ну Житомирської обл., кінця XVIII — початку XIX ст. у с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл. та ін.).

Слід зауважити, що процес становлення зрубної техніки був доволі тривалим, складним та неоднозначним. Стіни, складені в зруб зі щільним припасуванням вінців, на думку вчених, повстали внаслідок ущільнення (давнішого) розрідженого зрубу [50, с. 496]. Як у слов'ян, так і в позаслов'янському світі відомі дуже примітивні реліктові способи вкладання зрубних стін з горизонтальних вінців без будь-яких кутових врубок чи з неглибокими врубками, незначна глибина яких не забезпечувала щільного прилягання суміжних деревин, тому між вінцями залишалися досить широкі щілини. Така техніка вкладання вінців, яка дає розріджений варіант зрубу, відома в росіян і білорусів під назвами «в рэж», у поляків — *lużny zraqb* [50, с. 487].

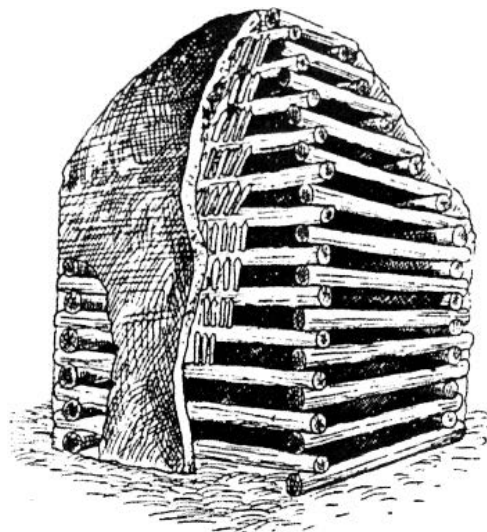
Надзвичайно важливим етапом у розвитку найдавніших форм зрубного житла дослідники вважають Колхідський дім (територія нинішньої Грузії), описаний римським архітектором і теоретиком I ст. до н. е. Вітрувієм. Це був найпримітивніший варіант житла, стіни якого складено з горизонтальних вінців без будь-яких кутових врубок. При такому вкладанні вінців (без врубок) «через товщину дерева» між вінцями залишалися проміжки, які заповнювали «східями» (коленим деревом)⁵. Вкладання масивних горизонтальних колод (чи брусів) без врубок найдовше збереглися у вінчастих «дарбазних» перекриттях «гвіргвіні» житла грузинів [41, с. 16]. Подібну (центрично-вінчасту) конструкцію мали також дахи чотири- чи шестигранних польських клунь, обстежених українськими, польськими та білоруськими вченими [7, с. 74—75; 21, с. 127; 42, с. 62—63; 45, с. 44; 47, с. 325; 48, с. 170—179; 50, с. 186—187; 51, с. 124]. Однак тут у вінцях конструкції перекриття вже наявні неглибокі врубки (зверху вінця). Щоправда, їх незначна глибина не забезпечувала щільного прилягання суміжних деревин, тому

між вінцями залишалися досить широкі щілини. Відомостей про застосування розрідженого зрубу при спорудженні стін житла в українців не маємо. Проте в деяких місцевостях (лемківсько-бойківське пограниччя) ще до середини XX ст. у подібній техніці зводили стіни господарських споруд для зберігання сіна — «сінашувів» (с. Туриця Перечинського р-ну Закарпатської обл.)⁶.

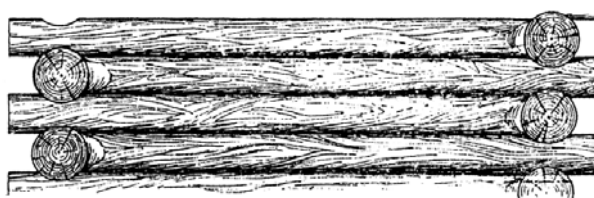
На півночі Росії технікою «в рэж», як правило, споруджували стіну між двома клітями в зрубних сушарнях снопів — «овінах» [26, с. 159—160]. Натомість у передгір'ях Північного Кавказу розріджений зруб інколи застосовували в давніших зрубних житлах. Проміжки між вінцями заповнювали дрібним камінням, щепою і глиною⁷. Унікальний конструктивний варіант вкладання вінців у зрубі та їх кутових з'єднань описав відомий російський архітектор, дослідник народної архітектури Півночі Росії Олександр Ополовников у житлі («ізбушці») промислово-мисливського стану на Лазошері (Карелія). Це так звана техніка «пахтой», яка, як зазначає вчений, дуже подібна до техніки «в реж». Вона відрізняється від останньої тільки тим, що при техніці «в реж» простір між суміжними вінцями залишався вільним, а при техніці «пахтой» його заповнювали тоншими колодами. До того ж зруб складали з нижньої частини стовбура, а для заповнення проміжків використовували тонкі верхівки. Закріплювали тонкомір у зрубі досить простим способом: його краї стісували з обох боків під кутом і заганяли в такі самі гнізда, зарубані в поперечних полінах зрубу [26, с. 229—235 (рис. 255, 256)]. Правдоподібно, що з технікою «пахтой» споріднена пізніша техніка, відома в росіян Калінінської області під назвою «в иглу». При її застосуванні у вінцях зрубу також вибирали неглибоку верхню врубку, а утворенню щілин між вінцями запобігали оригінальним способом: у зруб з випуском в'язали тільки один кінець колоди, натомість другий її кінець (затесаний подібно, як при техніці «пахтой») заганяли в гніздо, вибране у внутрішній площині поперечного вінця [2, с. 6; 40, с. 310 (рис. 4)].

Колхідський дім Вітрувія
(реконструкція). За: Карло Аматі

Колхідський дім Вітрувія
(реконструкція). За: Л. Сумбадзе

Спосіб кріплення зрубу «в іглу»
(реконструкція). Росія. За: Г. Стельмахом

Поєднання у зрубі вінців з верхньою та нижньою «драчками». с. Кураш Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Зруб з колод з верхньою односторонньою овальною чашкою. с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.

Варто зауважити, що українці північно-східної частини Словаччини при використанні для спорудження стін неякісного букового дерева, унаслідок чого між вінцями завжди залишаються значні щілини, усували останні за допомогою шматків дерева («шпарника»), клинів тощо [39, с. 122]. Подібне явище відоме й у Закарпатській частині Лемківщини.

Завершуючи характеристику найпростіших примітивних зрубів, не можемо залишити поза увагою ще одну конструкцію, яка поєднує в собі елементи зрубних та каркасних споруд і яку дослідники розглядають як «найпростіший прийом влаштування зрубу без врубок» [8, с. 156]. Ідеться про техніку, яку застосовували в стінах тимчасових будівель (польських), описану С. Верговським. У згаданому випадку в місці перехрещення вінці затискали між трьома (двома) вертикальними кілками, на зразок гуцульських огорож, але із заповненням пустот між ними [8, с. 156]. У подібній техніці споруджені зовнішні стінки (опора призьби) в одинадцятигранній лісорубській колибі гуцулів в околицях села Микуличин, обміряної польським архітектором Т. Обмінським [1, арк. 21]. Зауважимо, що, власне, таким міг бути шлях формування багатограних зрубних колиб лісорубів Гуцульщини.

Археологічна наука на сьогодні не володіє достатніми матеріалами з кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е., які б дали можливість однозначно встановити конструктивні особливості зрубів (що зумовлено станом збереженості конструкцій). Цілком імовірно, що зрубні напівземлянки носіїв зарубинецької культури раннього залізного віку (III ст. до н. е. — II ст. н. е.) або черняхівських племен Українського Лісостепу (III—V ст.) споруджували, використовуючи розріджений зруб та його різновиди. Тим паче, що, власне, приблизно до цього періоду (I ст. до н. е.) належить опис Колхідського дому Вітрувія. Хоча вірогідно, що вже найнаймні у другій чверті I тис. н. е. траплялися зруби (складені з хвойних порід), вінці яких були доволі щільно підігнані.

Значною фрагментарністю стосовно специфіки зрубної техніки характеризуються й матеріали ранньослов'янського часу (VI—VII ст.) та VIII — першої половини X ст. Однак у цей період археологи вже відзначають два різновиди кутових врубок при застосуванні колод та плах: «в обло» (односторонню верхню врубку) та врубку двосторонню («в лапу»⁸) [4, с. 276; 27, с. 319; 34, с. 116—121; 36, с. 88; 43, с. 162]. Використання останньої врубки свідчить на користь побутування вже ущільненого зрубу. Водночас М. Филипчук на поселенні Пліснесько (VIII—X ст.) виявив фрагменти горілого зрубу заглибленої частини напівземлянки, вінці якого з'єднані за допомогою «простого замка без випусків» [43, с. 162].

Помітний прогрес у домобудівництві східних слов'ян відбувся впродовж другої половини X — XIII ст. В оселях почали зводити круглі глинобитні печі, розташовані біля входу, інколи влаштовували примітивні сіни-тамбур, відтак сталися позитивні зрушення гігієнічних та теплотехнічних властивостей житла тощо [34, с. 165—166]. Якщо у другій половині X — XI ст. наземні зрубні житла переважали лише на півночі лісової зони, то у XII—XIII ст. вони охопили вже всю територію Лісу та Лісостепу аж до Карпат [34, с. 121—125, 127—128, 159]. У XII—XIII ст. набули розповсюдження печі на високому опріччі [34, с. 154—155], почала формуватися основа (високий опічок) традиційної української варистої печі [37, с. 239]. Уже в цей період опалювальний пристрій з отвором у верхній частині склепіння, означений Р. Сілецьким як напівзакрите вогнище [37, с. 246], поступово замінює піч [32, с. 440—441; 34, с. 154]. Окремі матеріали свідчать на користь того, що тоді ж суттєво збільшилася висота житла — до 3,5 м і більше, тобто досягла параметрів, характерних для курних хат українців у XIX ст.⁹

Усе це сприяло розвитку домобудівної техніки, яку, на думку вчених, можна було реалізувати лише в місцевостях з достатньою кількістю хвойного дерева [34, с. 154]. У про-

цесі переходу від напівземлянки до наземного житла виникла необхідність у вдосконаленні теплотехнічних властивостей зрубу шляхом застосування нових технологій, і лише використання дерева хвойних порід давало можливість досягнути якісних змін без додаткових засобів (глиносолом'яної прокладки, обмазки стін тощо). Пам'ятки XII–XIII ст., виявлені в лісовій зоні, дають можливість прослідкувати процес удосконалення технологій тутешнього зрубного будівництва. У тогочасних житлах зруби складали переважно із соснових (рідше — ялинових) колод діаметром 15–20 см, застосовували врубку «в обло» (з вибором чашки зверху вінців) та випусками торців. Нижні вінці зрубу вкладали безпосередньо на землю або на дерев'яну основу. Теплотехнічні властивості зрубу підвищували за допомогою поздовжнього паза («драчки»), вибраного у верхній площині вінців, та мохової прокладки. На відміну від зрубів лісостепової зони¹⁰, поверхні стін глиною не промащували [34, с. 129–131], оскільки в цьому не було жодної потреби. Зруби такої конструкції репрезентували прогресивні та досконалі технології будівельної культури зазначеного періоду. У XII–XIII ст. вони були масово поширені, до того ж фактично одноосібно побутували в лісовій зоні (Мінськ, Стара Ладога, Новгород тощо) [34, с. 65–66, 97] тогочасної Русі (а також на Поліссі: Берестя, Давидгородок) [19, с. 177; 34, с. 94, 96]. Крім того, коли на півночі лісової зони (Стара Ладога, Новгород) [34, с. 65–66] вони характеризували житлове будівництво уже другої половини X — XI ст., на півдні (Київський Поділ) зрубна техніка мала свої особливості. Скажімо, ще у XII–XIII ст. тутешні зруби, як і у наведених випадках, складали з колод з вибором верхньої чашки та прокладкою між вінцями моху, проте поздовжній паз у нижньому поліні траплявся доволі рідко — суміжні вінці частіше протісували нарівно [12, с. 39] (аналогічні будівлі відомі тут з першої половини X — другої половини XI ст.) [36, с. 88–89, 104]. У розпорядженні тогочасних

будівничих був уже досконалий інструментарій, що засвідчує пристрій, віднайдений у культурному шарі XII–XIII ст. на городищі Слободка Орловської області (Росія) [25, с. 69 (рис. 33.5)] та ідентифікований нами як «драч» для влаштування поздовжнього паза у вінцях [30, с. 113]. Натомість такі інструменти, як сокира, тесак, струг, долото, свердло, пила тощо, були відомі слов'янам уже в IX–X ст. [17, с. 225]. Отже, у XII–XIII ст. у лісовій зоні склалися основні технологічні прийоми зрубного будівництва східних слов'ян, які проіснували на цій території у формі реліктових явищ житлобудівництва українців, білорусів та росіян до кінця XVIII, а місцями й до кінця XIX ст. [5, с. 258; 20, с. 114–145; 30, с. 99–113].

Таким чином, викладений матеріал дає підстави стверджувати, що зрубна техніка житлобудівництва на теренах Полісся має глибокі корені. Вона використовувалася місцевими автохтонами ще з епохи раннього заліза (така техніка була характерною для носіїв однієї з перших праслов'янських культур — зарубинецької; III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Житла зрубної конструкції в тій чи іншій мірі побутували тут і впродовж усього I тис. н. е. Знову ж, у XII–XIII ст. наземні зрубні оселі в поліському регіоні переважали (вони охопили всю лісову і лісостепову зони тогочасної Русі — аж до Карпат). Власне, починаючи з XIII ст., спостерігається диференціація будівельної техніки лісової і лісостепової зон: на півночі превалюють зрубні житла, натомість у Лісостепу після XIII ст. проходить процес поступового витіснення зрубного житла каркасним. Така диференціація жител в Україні (на поліські зрубні та лісостепові, із заповненням каркаса стін плотом і глиною тощо) доволі чітко прослідковується на основі джерельних матеріалів XV–XVII, а також XVIII–XIX ст.

Стосовно конструктивних особливостей зрубу, то до третьої чверті I тис. стан збереженості археологічних об'єктів не дозволяє їх встановити більш-менш точно. Цілком імо-

вірно, що зрубні напівземлянки носіїв зарубинецької культури раннього залізного віку (III ст. до н. е. — II ст. н. е.) або черняхівських племен Українського Лісостепу (III—V ст.) споруджували, використовуючи розріджений зруб та його різновиди (власне, стіни, складені у зруб зі щільним припасуванням вінців, на думку вчених, повстали внаслідок ущільнення давнішого розрідженого зрубу, що, на жаль, не береться до уваги археологами). Тим паче, що приблизно до цього періоду (I ст. до н. е.) належить опис Колхідського дому Вітрувія (відповідної конструкції). Хоча вірогідно, що вже у другій чверті I тис. н. е. траплялися зруби (складені з хвойних порід), вінці яких були доволі щільно підігнані. Щодо VI—VII ст. та VIII — першої половини X ст. окремі археологічні знахідки опосередковано свідчать на користь формування в цей період зрубу ущільненого.

¹ Каркасно-дильовані житлові споруди траплялися тут дуже рідко, до того ж автори зазвичай відзначають їх нетиповість для поліського житлобудівництва. Скажімо, у матеріалах 1854 року з Костопільщини (Рівненська обл.) зазначено: «В поселення деяких поміщиків та магнатів будівля селянської хати відмінна від звичайної поліської: хати світлі, стіни забрані в стовпи» [15, с. 307].

² З господарських споруд двору зрубними завжди були холодна («комора», «кліть», «хижка», «шпихлір», «маказин») та тепла («стебка», «пукліт», «вістьобка», «істопка») комори. Інші будівлі двору («клуні», «хліви»), залежно від місцевих традицій, могли споруджувати як у зрубній, так і каркасній (із заповненням стін плотом чи деревом) техніках.

³ Дводільні житла з каркасними сіньми, заплетеними плотом, широко побутували в деяких районах Чернігівського Полісся. Це явище також характерне для північно-західної (Заприп'ятської) частини Чорнобильського р-ну (Київської обл.).

⁴ Щоправда, в останній чверті I тис. на Лівобережжі відомі поодинокі залишки житлових зрубів [29, с. 156–157].

⁵ Переклад цього місця з другої частини «Десяти книг» Вітрувія в редакції грузинського вченого Лонгиноза Сумбадзе звучить так: «У колхідського народу на Понті, завдяки ба-

натомість пам'ятки X—XIII ст., виявлені в лісовій зоні (а також на Поліссі), дають можливість абсолютно чітко прослідкувати процес удосконалення технологій тутешнього зрубного будівництва. У тогочасних житлах зруби складали переважно із соснових (рідше — ялинових) колод діаметром 15–20 см, окремі вінці щільно підганяли один до одного, застосовували врубку «в обло» (з вибором чашки зверху вінців) та випусками торців. Теплотехнічні властивості зрубу підвищували за допомогою поздовжнього паза («драчки»), вибраного у верхній площині вінців, та мохової прокладки. Таким чином, у XII—XIII ст. у лісовій зоні склалися основні технологічні прийоми зрубного будівництва східних слов'ян, які проіснували на цій території у формі реліктових явищ житлобудівництва українців (власливо поліщуків), білорусів та росіян до кінця XVIII, а місцями й до кінця XIX ст.

гатству лісів, кладуть на землю цільні дерева справа і зліва, залишаючи поміж ними таку відстань, яку допускає довжина дерев, а на кінці їх кладуть зверху другі, поперечні, які замикають внутрішній простір житла. Потім, з'єднуючи кути з чотирьох боків почергово вкладеними колодами і таким чином виводячи з колод стіни по рівню з нижніми колодами, виводять доверху башти, а проміжки, які залишаються через товщину лісу заробляють «східяями» і глиною. Так же (роблять) і дахи, перекидаючи перекладки з відступом від краю, постійно вкорочуючи їх (догори), з чотирьох боків виводять до середини піраміди, криючи які листям і глиною, утворюють настільки буденні у варварів черепахоподібні баштові дахи» [41, с. 8].

⁶ Великі щілини, які залишалися між колодами в результаті специфіки кутових врубок (неглибока кутова врубка, вибрана зверху вінця), забезпечували хорошу циркуляцію повітря у приміщенні, що сприяло просушуванню сіна.

⁷ Ось як описує таку споруду російський дослідник Веніамін Кобичев: «Зруб ставили на землі без будь-якого цоколя або фундаменту, якщо не брати до уваги підкладених під кути валунів. Для забезпечення від загнивання і більшої міцності нижній вінець складали з дуже товстих колод, використовуючи для цієї мети найбільш

міцні і смолисті породи дерев: дуб, сосну і т. п. Вінці по кутах з'єднували неглибокою односторонньою врубкою «в чашку», а щілини між вінцями заповнювали дрібним камінням, щепою і глиною [...] кінці колод зрубу ззовні не обрубували і вони часто виступали на метр і більше від кута житла» [16, с. 84].

⁸ Лексевою «в лапу» археологи номінують кутове з'єднання вінців, за якого врубки вибирають водночас зверху і знизу кожного вінця. Знову ж в етнологічній літературі терміном «в лапу» називають спосіб в'язання кутів врубкою типу «риб'ячий хвіст».

1. Архів МНАП у Львові, ф. АП, 6175 / 3, Д-106.
2. *Артамонов М.* Постройки Краснохолмского района. Верхневолжская этнографическая экспедиция. Крестьянские постройки Ярославско-Тверского края / М. И. Артамонов. – Ленинград, 1926. – 122 с.
3. *Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран // Україна крізь віки : у 15 т. – Київ : Альтернативи, 1998. – Т. 3. – 335 с.
4. *Баран В. Д.* Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е. / В. Д. Баран // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. : Археологія та антропологія. – С. 263–308.
5. *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX – начале XX в. – Москва : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 3–458.
6. *Верговська М.* До історії створення архітектурної експозиції «Полісся» в Національному музеї народної архітектури та побуту України / Верговська Марія // Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба : Матеріали першої міжнародної конференції. – Львів : Априорі, 2013. – Вип. 1. – С. 57–69. – (Науковий збірник Музею народної архітектури та побуту у Львові).
7. *Верговський С.* Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся / Сергій Верговський // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2. – С. 74–80.
8. *Верговський С.* Дослідження давнього житла Полісся / Сергій Верговський // Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. пр. / за наук. ред.

⁹ Скажімо, обмірні матеріали з давньоруського наскельного комплексу Тустань у Карпатах, дають підстави говорити про збільшення в цей період висоти житла: від 2,16 м (IX–X ст.) до 3,5–3,75 м (XIII ст.) [35, с. 419].

¹⁰ Залишки глиняної обмазки з відбитками вінців, зокрема й «щілин між ними», які часто трапляються в залишках тогочасних жител на теренах Лісостепу, промовляють на користь зовнішньої обробки зрубів досить об'ємним шаром глини [34, с. 253]. Це, як свідчать джерельні матеріали, було притаманне місцевому зрубному будівництву й у XV–XVII ст. [28, с. 253].

- П. А. Ричкова. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – 315 с., іл.
9. *Верговський С.* Пам'ятки Зарічненщини в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України / Сергій Верговський // Західне Полісся : історія та культура. – Рівне : Видавець Зень О. М., 2008. – Вип. 2 : Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. – С. 107–119.
 10. *Верговський С.* Хатні храми Волині як втілення регіональних традицій хатнього будівництва / Сергій Верговський, Раїса Свирида, Марія Верговська // Історія і сучасність Волині. Жидичин – крізь віки : наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип. 3. – С. 76–81.
 11. Говірки Чорнобильської зони. Тексти / упоряд.: Гриценко П. Ю., кер. наук. проекту, Пилипко Н. П., Малахівська О. А., Москаленко П. А., Анісімова Л. Г., Бідношия Ю. І., Гриценко С. П., Дика Л. В., Поїстогова М. В., Рябець Л. В. – Київ : Довіра, 1996. – 358 с.
 12. *Гупало К. Н.* Подол в древнем Киеве / К. Н. Гупало. – Киев : Наукова думка, 1982. – 127 с.
 13. *Гурков В. С.* Поселения / В. С. Гурков, Р. Ю. Гошко // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. Львов. отделение. АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. – Киев : Наукова думка, 1988. – С. 279–333, ил.
 14. *Данилюк А. Г.* Традиційна архітектура регіонів України : Полісся / А. Г. Данилюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. – 147 с., іл.
 15. *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д. К. Зеленин. – Петроград : Типо-

графія: А. В. Орлова, 1914. – Вып. 1. – 484 с. + III–X [предисловие].

16. *Кобычев В. П.* Поселения и жилище народов Северного Кавказа в XIX–XX вв. / В. П. Кобычев. – Москва : Наука, 1982. – 194 с.

17. *Колчин Б. А.* Обработка дерева / Б. А. Колчин // Древняя Русь. Город, замок, село / под общ. ред. Б. Рыбакова. – Москва : Наука, 1985. – 430 с.

18. *Косміна Т. В.* Традиції та інновації в архітектурі народного житла Києва та Київщини / Т. В. Косміна // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. – Київ : Наукова думка, 1986. – С. 157–200.

19. *Лысенко П. Ф.* Берестье / П. Ф. Лысенко. – Минск : Наука и техника, 1985. – 399 с., ил., 4 отд. л. черт.

20. *Локотко А. И.* Белорусское народное зодчество (середина XIX – XX в.) / А. И. Локотко. – Минск : Наука и техника, 1991. – 285 с.

21. *Ломова М.* Разведывательная поездка на украинское Полесье / М. Ломова, М. Козакевич, П. Жолтовський // Советская этнография. – 1953. – № 4. – С. 127–132.

22. *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. В. Максимов. – Киев : Наукова думка, 1982. – 182 с.

23. *Маркович Я.* Записки о Малороссии ее жителях и произведениях / Яков Маркович. – [Санкт-Петербург] : при Губернском правлении, 1798 года. – Ч. 1. – 103 с.

24. *Моця О. П.* Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Львів : ІН НАН України, 1999. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – С. 341–360.

25. *Никольская Т. Н.* Городище Слободка XII–XIII вв. / Т. Н. Никольская. – Москва : Наука, 1987. – 188 с.

26. *Ополовников А. В.* Русское деревянное зодчество: гражданское зодчество / А. В. Ополовников. – Москва : Искусство, 1983. – 287 с., ил.

27. *Приходнюк О. П.* Східні Карпати VIII–IX ст. / О. П. Приходнюк // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – С. 309–340.

28. *Приходько Н. П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – Москва : Наука, 1975. – С. 245–275.

29. *Пуголов Ю.* Будівельна справа літописних сіверян / Юрій Пуголов. – Опішне : Українське народознавство, 2016. – 360 с.

30. *Радович Р.* Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) // Полісся України : Матеріали історико-етнографічного досліджен-

ня. – Львів : ІН НАН України, 1999. – Вып. 2 : Овруччина. 1995. – С. 99–116.

31. *Радович Р.* Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. / Роман Радович // Полісся України : Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 1997. – Вып. 1 : Київське Полісся, 1994. – С. 62–82.

32. *Радович Р.* Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX – початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вып. 45. – С. 437–462. – (Серія історична).

33. *Радович Р.* Традиційне будівництво у зоні відчуження: проблеми дослідження та збереження пам'яток / Роман Радович // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4. – С. 575–585.

34. *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // Археология СССР. – Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1975. – 178 с. – (Свод археологических источников. Е1–32).

35. *Рожко М.* Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / Михайло Рожко // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Львів : ІН НАН України, 1999. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – С. 361–460.

36. *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М. А. Сагайдак. – Київ : Наукова думка, 1991. – 168 с.

37. *Сілецький Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 262 : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 230–247.

38. Словник-довідник археології / під ред. Гаврилюк Н. О. – Київ : Наукова думка, 1996. – 430 с.

39. *Сополига М.* Жиле приміщення в народному будівництві північно-східної частини Сніщини в другій половині XIX та початку XX ст. / Мирослав Сополига // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику / за ред. І. Чабиняка. – Свидник, 1972. – № 6. – С. 119–140.

40. *Стельмах Г. Ю.* Поселення, двір, житло / Г. Ю. Стельмах // Українці : історико-етнографічна монографія : макет / за ред. К. Гуслистого ; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 290–346.

41. *Сумбадзе Л.* Грузинское дарбази / Лонгиноз Сумбадзе. – Тбилиси : Заря Востока, 1960. – 42 с., ил.

42. *Таранушенко С.* Клуни українського Полісся / Стефан Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 3. – С. 60–64.

43. *Филитчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / Михайло Филипчук. – Львів : Астролябія, 2012. – 312 с. + 8 к.

44. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено // Афанасий Шафонский. – Киев : в Университетской типографии, 1851. – 697 с.

45. *Якімович Ю. А.* Драўлянае дойдства Беларускага Палесся: XVII–XIX стст. / Ю. А. Якімовіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 150 с.

46. *Buti G.* La casa degli indoeuropei Tradizione e archeologia. – Firenze, 1977. – 406 s.

47. *Dmochowski Z.* Sprawozdanie ze studjów nad poleskiem budownictwem drzewnym w r. 1934–35 / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1934–35. – R. 3. – S. 311–335.

48. *Dmochowski Z.* Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. – 1937. – R. V. – S. 165–217.

49. *Jagiela K.* Formy węglów chałup zrdrebowych / Kazimierz Jagiela // Komentarze do polskiego Atlasu Etnograficznego. – Wrocław, 1995. – T. 2 : Budownictwo. – S. 71–83.

50. *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. – Kraków, 1929. – Cz. 1 : Kultura materjalna. – 710 s., il.

51. *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia / Kazimierz Moszyński // Zemla. – Warszawa, 1925. – N 6–8. – S. 120–131.